

RARAMA NUI-NUI

MATAHITI 2014. O TE TIKANGA ORA TANGATA I A TIRE NEIHARE NUI O TE TIKANGA ORA TANGATA

INDH

Resumen Ejecutivo Informe Anual 2014
Lengua Originaria Rapa Nui

ANGA'HANGA NUI MO TE HAKATIKA'ENGA O TE DEMOCRATÍA

Puka Nui-Nui Hakatere Henua e te Tikanga Ora Tangata

Te Puka nui-nui hakatere politika o te Henua he me' riro o te hí'o o te nga anga tapura mana'u o te ngangata Henua ta'ato'a i rote rahira ngangata o te Kainga Democratía, ana va'ai e tahi haka íte'enga politika mo ange te ara e tahi no mo te ngangata ta'ato'a i te noho'enga ananake-nake. I te hora ena e ai era i te tatake'inga o te kimi inga ara e tahi no, mo haka titika i te Puka Nui-Nui pe múa ka oho ena, te kupu nei he haka takera ana i te, mai te u'i 'enga o te Tikanga Ora Tangata, he áha, he áha te me'a rave'a riva mo ó'o ki te ara tika mo haka tika i te Puka Henua, te púa'i e te ta'e púa'i, e áha te tika mana'u mo te huri 'enga ki te rua tika ata riva.

Te kupu nei e ó'o ki te rahira huru. I te roa o te hakaterenga Ono Henua, i te roa o te Nohonga ngangata, e te rahira huru o te ngangata e te hakatere Maramarama Henua, i te Hare INDH (Hare Nui Hápa'o Tikanga Ora Tangata) he kí era nei, te huru o te rahira kupu o te Puka Hakatere Henua he me'a rehe-rehe, i te nga kupu ra'e nei o te hámata engā, o te kore i te rauhuru o te tika'inga o te Tika Tangata he noho mai ena (o te huru hare mo noho te ngangata, i te vai mo unu e te Tangata) e , takora te hakaterenga hanga o te Lei mo te nga kupu (moni mo orange te pa'ári, hare hápí mo te ta'ato'a nu'u, e te orange ta'e maí'u'i ngangata, e te anga mo anga e te ngangata). I te roa o te Tikanga ora Tangata o te nga Henua Tumu, ina kái anga e te tapura Nui o te hakaterenga rahira o te ngangata noho i runga i te Henua, ko te huru era ko te huru nei. Te tahi atu me'a he kí era i te INDH, ki te Tikanga o te ngangata mol haka íte i te ara i to raua ta'e hanga ki te Honu'i hakatere Henua-Me'a matamúa ana- i te ta'e mó'a i te tika Tikanga o te ngangata he haka kore era i te kupu 16 o te Puka Nui hakatere Henua, o te ngangata Puru i rote hare tape'a, ki te nu'u i haka Puru no, ina kái haka útu'a.

Te nga kupu nei i oti nei ai rarama inga o te me'a riva e te me'a ta'e riva, mai te u'i 'enga o te Tika Ora Tangata, o te rave'a ápí (Hó'ou) mo haka riva-riva i te tika engā Puka Nui o te Henua o mo te Puka Nui-Nui Hó'ou (haka Tikanga mana'u o te kupu XV o te CPR, i anga e te Comisión o te Hare Nui Haka poreko Lei a rurua, e te piri'inga ngangata, e te Koro Nui o te Kainga mo Tikanga Lei). Mo te INDH, no atu te ara rava'a era, ana ai era i te kau o te me'a tika pahe rahi ra nei: i) *me'a ngangata parautí'a* mo te ta'ato'a Tangata. Ana ai te haka tika Tikanga, e haha'o i roto i te nú'una'a piri era á, e te nu'una'a ápí, e te nu'u o te Hare haka poreko Lei, o te tahi atu nú'una'a, he ai te nú'u parautí'a. ii) *Anga ananake-nake*, te haka terenga nei he anga hai mana'u rahi rá o te ngangata ta'ato'a o rava'a ro e te nú'u o te Partidos no, e te mana'u takora o te nú'una'a reo kore o te nú'u i ta'e voto era i te hora voto o te ngangata Henua. iii) *Nú'una'a rehe era*. Te rave'a nei he oó ro takora te re'o o te Nu'u Henua Tumu ta'ato'a, o te re'o o te nú'u maruhi era, o te Nú'u Pohe inga ké, tane ki te tane, ví'e ki te ví'e, ko te Nu'u i ta'e ui-ui rahi ena, mai múa ana. iv) *ko te rahira Tangata ki te rahira VÍ'e*. ana oó te rahi ra ngangata ki te rahira nga VÍ'e, ina e tahi paenga mo onga e rua paenga i rote tatake'enga mo kimi te ara rave'a. v) *He anga ananake-nake ngangata kona era, kona era o te Henua*. Te ara rave

Te korohanga tangata e te Tikanga Ora Tangata

No atu te kī o te Hare Nui INDH i a Tīre nei, ko hāmata á i te riva 'inga o te pa'ári hanga o te Terenga Democratía, te nga kupu nei he rarama i te rahira vaha o te haka tere nei, he haka paka e te hare nui INDH pahe me'a ena, he haka anga i te Hare Nui o te Tikanga Ora Tangata (Subsecretaría) e te Hare rura-rura o te toto'vá tangata; he tarahu o te Hau Tīre o runga o te haka Tikanga Lei mo te Va'e Háu, ina ká'i anga, péira á o te hakaterenga haka útu'a hanga á o te ngangata he kī era "toto'vá tangata". I te Lei 18.314 o te hakaterenga hanga tangata e ko ía ko te haka útu'a inga o te nga kope he kī era "terroristas" (ko te Lei o runga era), ko hāmata á i te vananga hanga mo haka tika e te Lei ena, mo te me'a ino i anga era i te 8 mahana o Septiembre, mahana i haka nga'áha i te me'a púa'i i te kona era matete hó'o o te kona haka noho (metro) o raro o te "Escuela Militar" i ra kona i haka ino ai i te rahira 14 ngangata, i ta'u me'a nga'áha, péira á i te roa o te kope ko Sergio Landskron, kope i Mate ai i te mahana 25 o Septiembre i te kona nui ko "Yungay". Mo te hope'a he ha'aki mai ai i te hakaterenga o te anga hanga o te Ta'u-ta'u Miro mo haka tano i te Nohonga ngangata ta'ato'a o te matahiti nei.

Te Hare INDH ko haka paka á i te rarama engā e i te haka útu'a hanga o te me'a haka ino-kino púa'i, ko te me'a nui ko te anga toto'vá ngangata rahi, ana ai e te Estado Tīre i to raua hakaterenga tano mo haka noho e te nga me'a ino rahi, péira ana ai i te nga kupu Lei, e te tara moni mo haka anga ra anga nui. No atu te nga me'a nei, he tano takora i te haka Tikanga haka tere Lei ki te hápa'o hanga o te Tikanga Ora Tangata, a rurua pé to'u huru ana pahe Tikanga o te Estado. I te roa o te Tikanga tangata mo haka íte i to raua ta'e reka i te ara, ki te mata o te ta'ato'a, te nga kupu nei i haka má'a i te tika ko ía ko te ta'e tika, mai te u'i 'enga o te Tikanga Ora Tangata, o te hakaterenga o te nga rave'a haka tere e te Nohonga tangata o te Ta'u-ta'u Miro, ko tikera ana e te haka úhu-engā o te kope Honu'i Hatu máu o te Ta'u-ta'u Miro, mo haha'o takora i te Tikanga mó'a o te ngangata ana ai ko ha'aki i to raua ta'e reka i te ara ki te mata ngangata, ko ía ko te haka tano hanga i te Nohonga tangata máu.

I te roa o te Hare Nui o te Tikanga Ora Tangata, he tano ro ana anga , ko ía ko to raua rongo haka mo haka tika, mo haka riva , mo haka tano "hoko'ou" i to raua hakaterenga, pe ira ana i to raua here hanga ki te tahi atu me'a hare nui, mo hápa'o te Tikanga Ora Tangata. I te Ava'e o Octubre o te 2014 te Hare Nui Hatu Máu o te Henua, ko haka tikera i to raua rave'a mo haka tika i te nga kupu Lei (Ruru Kaka 8207-07), e te Hare Nui INDH ko reka ana i te to'o mai i te apa mana'u o raua, o runga o te hakaterenga Lei Va'e Háu, i te vaha ena he ai te tarahu hakatere o te Estado Tīre o te nga kupu Lei mo haka tano ki te rongo-rongo te Hare Nui IHD, i te tatake 'inga o te Ture Palamara Iribarne vs. Estado Tīre , mo haka tika Tikanga i te me'a ture nui nei a rote roa o te ture titika, hai tano hanga o te nga paenga a rurua. Te kupu nei, ko haka paka ána i te oho inga a múa o te hakaterenga Lei, ku poreko mai ana mai te hare Nui Haka Rura-Rura Lei (Tribunal Constitucional) e te Hare Nui Haka Terenga Lei (Corte Suprema) ko te nga Hare Nui a rurua ko haka tano ána i to raua Terenga, mo ta'e haka tere i te nga kupu o te Lei haka tere Va'e Háu, ana ai ko ngang

mate ai he ono ngangata, i haka nga'áha ino ai te rahira o te nga hare, nga ara ha 'ere, hare nui mo te rahira ngangata, kona tomo te nga pahi, he péira á i te haka rí'a-rí'a matakú ki te ngangata o ra kona, o Pû ro mai i te Ranu Pari Nui Vaikava (Tsunami) i te nga kona taha-tai o hú kona a tatoru. Te nga kona taha-tai noho tangata o te nga kona e rua i haka to'o tahi te ngangata noho o íra, ka Rau ka Píere ngangata i haka e'a ai mai íra mo iri ki runga i te Maunga mo móe i íra i roto i to raua kárpa. Péira á i haka anga ai i o te rahira me'a nui mo ha'ú'u ki te ngangata puru i rote nga Hare Tape'a, ko ía ko te mo ha'ú'u ki te nú'u maruhi ta'e Há'ere hokotahi raua, mo tere mo noho i te kona ta'e ino i te matakú hanga ki te me'a ino Henua. Ko te rua me'a Ino Nui, i te nga mahana 12 ki te 16 o Abril o te matahiti nei, te kona Nui-Nui o Valparaíso runga ki te nga Maunga era o íra, ku a rote á i te Áhi Vera Nui-Nui tetu i te nga maunga Ko, El Litre, Ko La Cruz, Ko Las Cañas, Ko Mariposas, Ko te Merced, Ko Ramaditas, Ko te maunga Rocuant takora, i Áti ai te rahira ngangata 12.500, te rahira hare i Vera 2.900 i vera tahi ai, e te rahira ngangata hare kore i haka noho ké ai i te nga kona hápa'o ngangata (Albergues) 1.200. Te me'a Ino Rahi Henua nei i mau rima ai i te ta'e tika o te Nohonga ngangata era o íra, te me'a ta'e tika pahe: te rake-rake enga o te kona vaha Nui-nui o te á'a (o te U 'a Kura) te ino kona mai múa ána mo te Nohonga ngangata, te korenga o te nga ara tano mo te ngangata e mo te pere'o'a mo turu e mo iri ki runga ki raro, i te anga tahanga no te kona noho mo te tangata, e te ta'e haka titika mai múa ána, o te kore te nga kona mo turu riva-riva e te vai u' a o opo ro te O'one, i te ta'e haka titika ai mai múa ana ki te hora nei, péira á i te nga materiales ta'e tano mo anga hare o runga o te maunga, ara piki, ara turu mo te ngangata, mo tere e mo Há'ere, e te nga ara ri-riva mo te pere'o'a.

Te Nu'una'a mo ra anga, ko te ONEMI, ina ká'i ai te me'a ri-riva mo te Áti Nui Henua ena i me'e ena pe ra. Te me'a rahi he kore era he; Ina ká'i riva mai te hámata enga, ká'i íte pe hé ana haka makenu ana i to raua ngangata, ina ká'i ripó'u ana, ká'i tika ana ananake, ká'i hakaré i te rongo mo anga i te hora áti ena; ká'i hápi pe he raua ana veveri; ká'i ai i to raua ní'u-ní'u mo rangi ki te nga Honu'i haka tere áti era a te konú'i, he korenga o te me'e ta'ato'a mo anga, mo veveri i te anga, mo ha'aki ki to raua nga kape ena.

HE Ó'O KI TE TIKANGA LEI TIKÁ

Nga nú'u puru i rote hare tape'a ina ká'i haka útu'a enga máu

Te mó'a hanga ki te ngangata puru i rote hare tape'a, ku rarama tahi á ki te mata tangata i te matahiti nei. Te me'a púa'i o te tatake'inga ki te mata tangata he me'e haka puru tahanga te ngangata he ra'e ki te rara rarama tahi i te íka o te haka taíka, he haka puru no he ra'e. he ai ro ana i te tanonga o te haka puru ki te nú'u máu rima ana, ta'e ki te nu'u ká'i tikera mata. I roto i te nga kupu nei te hare nui o te INDH, he rara tahi ro i te haka puru tahanga he ra'e ki te u'i te haka tere ture i rote matahiti, mo te nga k

Ki te nú'u pa'ári i haka puru ai i rote hare tape'a, he ra'e ki te haka útu'a parautí'a máu ana mai ki a Ía, te rahira o te Táu i haka puru ro ai, he 121,1 mahana (Hiva) mai te matahiti 2009 ki te matahiti 2013. Te nú'u ta'ato'a i haka puru ai i rote nga hare tape'a ta'ato'a o Tire, te rahira nú'u he tangata hai 88,5% (te toenga ki te hanere he nga Ví'e). takora i te rahira 28,7 o te nú'u i puru ai he tanga pa'ári i rote 18 ki te 23 matahiti, he takora i te 23,8% he ai mai te 24 ki te 29 matahiti. Te huru ino púa'i máu o te nu'u i haka puru ai i te tangata, he toke, he toke ta'e ino ki te hakari ngangata, ko ía ko te me'a ino he ha'aki era i te Lei 20.000 he Lei o te hó'o e te Tari mai e te me'a rere tangata (pakaroro, he me'a tea ino) he me'a mo omo/puhi e mo hopo a te Ihu mo rere má'amá'a mo haka kero ngangata.

Ki te roa o te nga tanga ápi, he Ví'e he tangata (Lei o te haka útu'a tanga), mai te matahiti 2009 ki te matahiti 2013, i te rahira nga nú'u tanga 10.169 i haka puru ai i rote nga hare o te Sename, mo haka puru ki te roa o te u'i 'enga horo, i te rahira nga tanga tangata 93,8%. I te roa o to raua matahiti mai te 16 (29,4%) ki te 17 matahiti (38,6%). I te roa o to raua me'a ino i anga he teki ki te hare ké mo toke, he mo haka ino i roto, pahe me'a toke ino rahi he ta'e ino rahi, te Nohonga i rote hare puru o raua he rahira mahana o te haka puru enga o te matahiti 2009 ki te 2013, he rahi ena o te 81,5 mahana i rote hare puru haka útu'a i te tanga ta'e ino rahi era.

Mo te hope'a, te kupu i haka má'o ai rave'a mo hakahoki te me'a moni mo te nú'u i haka puru tahanga ai, i te hora hope'a ki era i te horo ture, i íte ai hó, ká'i ino máu to'u tangata era, hó i haka útu'a inga ké no i va'ai ai, (puru hare no). I te roa rave'a o te haka puru tahanga no, mo hakahoki hai rave'a tara moni o te hape o te ngangata Honu'i haka tere Lei (kupu 19 N° 7 máu ena) o te Puka Nui Hakatere Henua, i te rarama riva enga ena i te rahira ture horo, ina ká'i hátí'a á te ani'inga tangata ki te Hare Nui haka tere Lei. Péira ana i te rua ani'inga ki te hare ata Nui (o runga o te kupu 5 o te Lei Hakaterenga o te Ministerio Hápa'o Nga Ika) ina ká'i riva ina ká'i hakahoki te rave'a moni hakakí'o. o te rarama hope'a nei ta'ato'a, ina e tahi horo ture hakakí'o i hátí'a ai.

HAKATERENGA O TE TIKANGA ORA TANGATA INA HE KORENGA

Anga enga tahanga o te nga tavini i rote hare

Te nga kupu nei he ra'o i te anga inga o te nga tavini anga hare ina ká'i a'uha'u i to raua anga enga Tikanga Ora kore o te nga ví'e, ku rahi ana ka oho ena te rahira nga ví'e anga pahe tavini, te a'uha'u inga ta'e tano o to raua anga enga, ina ká'i rehe i te anga enga o raua pahe tavini, i te hápa'o hanga o te nga rahi ngangata o rote hare mahingo, ina ká'i ha'ú'u ki te tavini o te me'a anga rahi o te nga hare, ko te iri no te anga o te nga tavini, ká'i tikera e te Estado péira ana i te Mercado ina ká'i haka tika á. ki te nga kupu ena he rarama e tahi o te INE, o rote hora o te anga 'inga i rote matahiti 2008 o te nga tavini, he onga era i te rahira 10,4 hora i te mahana (ka tahi) he onga i te 2,9 hora i te anga tahanga no ki to raua kape hare, Péira ana i te nga tavini ngangata he onga ro ki 8,8 hora ka tahi mahana (he 8 hora i a'uha'u, 0.8 hora i ta'e a'uha'u).

He anga enga tavini i rote hare mo haka riva-riva mo haka maitaki e te hare, péira ana i te hápa'o tahanga i te nga Poki, ki te nga nú

ananake ko te tahi nú'u mo iri takora a runga i te roa ono moni ena, te rahi o te nga hora anga o raua i te mahana e tahi, i te vaha kore mo haka ora i to raua rohi-rohi, péira ana i te vaha mo haka ora o te ngangata anga (vacaciones) i rote rahira hape. Ta'ato'a me'a nei ena he ata kú'i-kú'i ana i te tikanga kore o te politika ri-riva kore mo te ngangata anga pahe tavini ana.

He onga i to'u nga nu'u anga verenga kore ena i te nu'una'a ata veve ko te nu'u hápa'o nga kope maruhi, i te nga nu'u tanga Vahine haka poreko i te nga Poki morore i te ta'e rava'a i to raua anga mo anga mo ai to raua moni, ina ká'i riva mo hápí takora, ina he me'e a rarua i rava'a ai, e te nga ví'e pa'ári he rua'u takora ina ká'i háputu-putu i to raua moni mo to raua hora korohua, te nga rarama nei e hanga iho nei haka tikera ai i te rahira o te 33,2 % o te nga ví'e tanga mai 15 ki te 17 matahiti, he haka páu 3 hora i onga ki runga mo te hápa'o inga i to raua nga Poki e mo anga i te anga hare takora, he me'a ino ko máu rima e te OIT, te anga inga ino o te nga Poki i te rahira o te hora anga ananake. Péira ána i te tahi atu nga nu'una'a nga Poki anga i te anga, ko ía ko te nga nu'u rehe iti, mai te 9 ki te 14 matahiti, he verenga kore takora.

Te nga kupu nei takora i máu rima ai i te vaha kore mo hakaíte i te rongo tika mo te anga engo o te anga a rote hare pahe tavini, ko haka paka á takora i te apa áu iti o te iri a runga o nga rongo kupu Lei e o te politika i runga o te anga inga o te nga tanga anga era, e te hokorua iti mai i te ri-riva iti nei o te estado, hai rave'a moni mo te kai Ava'e mo te nga Poki, mo te nu'u anga kore i ta'e háputu-putu i to raua moni (cotizaciones) pahe (nga ví'e anga i to raua hare no) e te moni nui-iti he kí era he "bono" mo te nga Poki ka tahi, he haka paka era i te anga hápa'o nga Poki, te nga kupu apa tika era o te Lei 20.761 o te matahiti 2014 i hámata mai a julio oti ena, mo hátí'a ki te Matua mo hanga'i i to raua nga Poki (Mo haka omo-omo) e tahi hora i te mahana mo hanga'i te nga Poki ki te tano rua (2) matahiti no.

Hakaterenga o te Ngangata Roro Maruhi.

Ki te tataku engo o te SENADIS (Hare Nui Hápa'o Maruhi Henua) ía Tire nei he ai ro á 2.068.072 ngangata apa maruhi, maruhi e maruhi ino rahi, o te rahira nei i te 16,83 % he ai roa i te korenga roro maruhi. Ki te roa o te rongoa o haho o te A'o, o te Piri'inga Nui o te Tikanga Ora o te Nu'u Maruhi era, he haka paka i te to raua varua ngangata, hakaterenga hó'ou o raua, hakaterenga mana'u o raua, e te Hatu máu o raua mo to raua Oranga tangata ora o te A'o nei. Oíra ána te ngangata roro maruhi (PcDM) he ai i to raua Hatu unga tikanga, te rongoa toko'a mo te hakarongo i te rongo-rongo máu o te Oranga tangata ta'ato'a. Ta'ato'a nga me'a ena he oho a muá ana mo ha'ú'u ki a raua mo hakatere i to raua Oranga tangata, ta'e mo haka unga i to raua "Vía" Ora ena. Hai me'e tonga inga ki a raua, hai tapu ra inga mo ta'e totová i to raua tikanga ora tangata, ana ai ko Ahe ana i to raua tika ora tangata, e hetu ro.

Mo haka tano ki te rongo o te Henua Tire, no atu te kí i rote nga kupu o te Lei 20.422, Lei mo haka paka i to raua tikanga ora tangata, pahe te tahi ngangata Henua, ina he kore, he takora mo hakakore i te hape ta'e tika o te ngangata maruhi, he noho ena takora i te nga me'a ino, péira e te me'e he o

nui máu o te ta'e hātí'a ki te tangata mo tere i to'ona hakatere pahe tangata, me'a tapura i runga o te Puka Nui Hakatere Henua pahe tikanga ora tangata, he ai era i te rave'a mo haka hápa'o ki te tangata o kori ino ro i runga o to'ona huru tangata máu. Te nga Kupu o te Lei 20.584 he hakaite me'e rahi tika haka hápa'o, topa no te rongoi i runga o te rua parau reglamentos he kí era, ina kái hakaré mo anga riva-riva i, e tahi hātí'a te rua e'ko hātí'a i te tono enga tahanga ki rote hare maruhi o tono ki rote hare má'amá'a. Te me'a nui nei he hātí'a te haka puru inga o te nga kope i rote Hare tape'a o te nga kope maruhi ina kái titika i to raua roro ta'e ange, he me'e nei he haka kore tahi i to raua tikanga ora tangata. Ko hope'a ána i te nga kupu o te Lei nei, i hātí'a no mo Ahe ki te nga nu'u maruhi era, no atu i to raua mana'u ké-ké, i te roa rave'a o te nu'u maruhi era i "hore era a rote roro" he haka kore i rote hore inga, te apa roro riva i muri o te roro rake-rake. I te hore' inga o te nga kope ta'e ange era a rote tino haka poreko mo (esterilización= haka'pá'a) e'ko tano mo anga i runga o te nú'u tanga, he tano iho mo hore ki te pa'ári. No atu te mana'u o te kí mo haka kore i te teki-tekinga i runga i a raua o te ai he tangata PcDM. Te me'e hope'a ino nei ko anga no ena á kái noho te hore inga haka'pá'a, ina he rave'a mo hoki a tua, ina kái hātí'a e te kona hātí'a era ko te CONAPPREM (Nú'una'a hápa'o Tikanga Ora tangata o te ngangata Maruhi).

Tikanga Ora tangata o te Nú'u pá'apá'a mai África ano'i á ki te Tire

I te Huru o te Ngangata Henua o Tire, he huru rahi ano'i ki te tahi huru o te A'o, te ano'i enga o te rahira toto tumu o te ngangata, ko ía ko te ai era e iva huru o te ngangata Henua tumu matamúa, he noho mai ena, ko ía ko te tahi atu ano'i enga hanga ki te rahira huru ngangata o Haho, ko topa e tahi no huru Henua Tire, he ai i to raua huru máu o to raua Húi Tupuna mai te toto huru ké o te africano i poreko no i a tire nei

Te topa inga ké ki te nú'u o nei o te ai he kiri ké, he huru, he toto ké Oíra he haka 'ara ké, ki te tahi atu nu'una'a o Tire nei he noho i nei, ki anga 'rína he nono'i mai ai ki to raua tikanga pahe nú'una'a Háu Tire, te nga ngangata nei he nú'una'a Urumanu hangu kore, mai múa ana, me'a mahani ana i to raua hápa'o enga kore.

I runga o te rarama Nui o te 2014, te hare Nui INDH ko haka riva-riva ana i te ara mo tikera mata i te tahi tangata Henua Tire, te oho enga o te nga nú'una'a uri-uri poreko mai, mai te hokorua Tire, ki te tikahanga oho ena a múa mo haka tikanga e tahi politika mo to raua huru tikanga Ora tangata pahe Máu takora o raua. Mo íra, na he kímí mai i te haka 'ara Tupuna o raua i runga i te Henua nei, mai múa ána. I te rua me'a ena, he rarama tahi ro ai i te tahi atu tikanga o haho o te A'o nui, mo haka tano ki te tika máu o haho mo te hinarere o te Nú'una'a africano, he mo te hope'a, mo haka tano ki te huru máu o te tahi ngangata o te Henua nei, pahe kí'inga o te tikanga tika o te A'o A'to'a.

I runga i te nga kupu, he paka ena i te oho 'enga ki te hora nei (Lei o te ta'e haka top

Tikanga nga Poki Tane e Vahine, ko te Nū'u Tanga he nga Ika e mata u'i takera i nga ture Horo

Rave'a e tahi i rehu i rote rahira horo ture, ko te horo ture mahingo e horo ture ino takora, he nga poki Tane, e Vahine, he Tanga takora (PTVT) mata tikera o he Ika. Te nga kupu nei o te terenga Lei i haka paka ai te ta'e tikera 'enga o te huru PTVT i rote tatake'enga o te horo ture, he péhé te ta'e takera 'inga he me'a nui haka kore i to raua tikanga Ora, he Ahe máu i to raua tikanga Ora.

Ta'ato'a nga poki Tane, Vahine e Tanga i roto o te nga ture horo, Ho ki tikera u'i mata i te áti ino, i rote ta'ato'a horo ture, he rere to'ona re'o mo hakarongo tahi e te ngangata, he takora mo hakaíte i to'ona mana'u, no atu i to'ona matahiti rahi o te ta'e rahi, he mo íte tahi a Ía, i te ta'ato'a 'A'amu o runga o ta'u ture horo ena. He anga hai Maramarama tano mo haka tano ki to'ona roro ápi ena, hai íte'enga tano mo hakaíte ki a Ía te me'e ta'ato'a o te horo ture ena- he me'a nei ana anga e te nga nu'u Maori íte- hai haka ui-ui inga tano pahe vananga-nanga no ta'e pahe ui enga muto'i. Te haka titika hanga he riva no mo hápa'o te tikanga ora tangata o te nga poki Tane, Vahine e te nga Tanga ta'ato'a o Ahe ro i to raua tika nga poki matahiti ta'e rahi, he takora mo uru ké ha roto i to raua terenga nga Poki, Oíra he hakarongo, he ui ki te nga poki ta'ato'a o hetu ro ki to raua Hóhónu. Koía ko te hápa'o hanga o A'amu ro ki te tahi tahanga o haho o te horo ture,

Koía ko te haka piko 'inga ki te nga Ika, o haka rarama ro tahanga ki te mata ké, o haka e'a tahanga ro i runga i te Puka Vé'a , o hóhóra ro i to'ona Hóhónu poki, he me'a nei he hápa'o tika o te Estado mo te nga poki Tane, Vahine e te nga tanga ta'ato'a, o hakakí'o o ro ki te nga nū'u e Hátí ro te Kopeka i runga o raua.

Tikanga ora ngangata o te Hóhónu Púre

Te tikanga ora o te ngangata mo to raua Hóhónu Púre, mo pe'é o te ta'e hanga ki te tahi atu Hare Púre, pé ira ana i te e'a ki te ara mo ani to raua Púre, mo Púre i rote hare mo hakaíte i to raua Hóhónu Puré he tikanga Ora Tangata máu o'ona, he me'a nei he me'e mo hápa'o e te Estado, Peíra ana e te Estado titika i ta'e pe'é ki te hare Púre ka tahi o ka rua, he me'a ta'e tano mo hahá'o i to raua mana'u i rote terenga o te nga hare Púre, e te nga hakaterere Lei ana anga he anga ro, hai mana'u va'enga tini, peíra ána i te tahi nga kupu hakaterenga, peíra ána ana anga i te nga politika, ino hó e'ko anga ai mana'u 'inga ké o te hare Púre e tahi o e rua.

Koía ko te rarama hanga o te hakaterenga o te nga Henua o haho o te A'o i runga i to raua tika, te rarama Honu'i o te matahiti nei 2014 ku rara era á 5 horo ture ina ká'i tika ana, i roto he tatake no ana i te tikanga e tahi ki te tika e rua. Ko te me'a he mahana haka ora o te nga poki hare hápi o te hare Púre Adventista, te ta'e hanga o te nga poki mo hakarongo te hápi Púre o te católica, o te tahi atu hare Púre, te Mó'a hanga enga o te nga Hare Mara'e Tapu o te ngangata Henua Tumu, e takora e te hátura hanga enga o te Estado, o Ahe ro, i te nga Koro Nui matamúa o te ngangata Henua i te hora o to rau

Tikanga hare hápí o te ngangata e te nga rave'a o te haka titika engā hanga o te hápí pé móa ana

He kí engā tano o te Hare Nui INDH ana ai angā ro i te haka tika engā hanga o te hápí ana oho i rote angā engā mo haka tano ki te tikanga mǎu o te ngangata, i te rahira me'a hape. Ka tahi, te haka titika engā hanga o te nga hare hápí o te nga nu'u veve, hai hahā'o te rave'a moni tano mo to raua hakaterenga; i te haka titika engā takora o te nga vaha o te nga hare hápí iti nui he va 'engā, ko ía ko te haka marama iti ki te nu'una'a Hatu hápí (Profesores) mo ata íte mo hápí ki te nga poki, mo ata haka titika ki te nu'u ko raua te Hatu Mǎu o te hare hápí o te nu'u Urumanu ; mo haka kore i te vá'e ingā hanga o te nga poki ana oho ki te hápí o te Henua ta'ato'a mai te nga kona konú'i ki te nga kona o va 'engā o te Henua Tire, i roto toko'a e te nga poki o te ngangata Henua tumu ; te ata haka púa'i i te rarama ingā o te estado mo rara i te terenga hanga o te nga hápí ta'ato'a o te Henua nei; he hahā'o takora i te hápí 'ingā o te tikanga ora tangata pahe rave'a hápí mo te nga poki, he me'e nei he hámata mai te hápí ki te nga nu'u Hatu e te hápí, pahe me'a nui mo haka titika e te hápí engā tano o te nga nu'u Hatu hápí ta'ato'a ana haka tere i to'ona terenga tika. He kupu nui e tahi púa'i mo te nga Hare hápí Nui (Universitaria), ana hakatano e te rave'a nui mo to'ona terenga, he pehe'a ana a'uha'u i te moni mo hápí o roto, pehe'a ana uru, he pehe'a ana haka tika i te hápí técnico , ta'ato'a rave'a o te nga hare hápí mo te nu'u Urumanu, he haka titika ro mai ai.

O íra te nga mana'u mo haka tika pahe Lei, e oho tika ána ki tikanga ápí, pahe huru o te mana'u ingā ápí haka e'a iho e te Gobierno nei, i ra'o era e tahi no apa o te hakatitika'engā tano mo haka riva-riva e te terenga tano riva, i rote o te hakaterenga riva he haka u'i ra ana he tano ía ki te terenga o te nga Henua o haho i roto. ai u'i'ingā tika o te tikanga ora tangata. I te Ava'e o Mayo o te 2014 te Hare Honu'i Mǎu o te Henua, ko hahā'o á e tahi mana'u mo haka tika e te huru Lei mau mo haka titika i te Lei ápí, mo haka tano tika e te uru ingā o te nga tanga ki te nga Hare Hápí, he takora mo haka kore i te ha'ú'u engā hai moni ki te nga hare hápí ku haka a'uha'u i te uru 'ingā ki to raua hápí hai moni, he takora mo te nga hare hápí ko kimi ana i te raua ono mǎu, hai moni o te Estado. (he rongō 131-362).

I rote rahira rave'a u'i nei ena e te mana'u tika mo haka tano te Lei, i rote kupu e tahi te kí 'ingā nei, ki te haka a'uha'u engā ki te nga poki hápí (Copago) i ta'ana hakaterenga haka páu moni, ko haka Ahe ana i te tano 'engā tika o te nga poki i te hora uru ki te hare hápí ena, o te hápí mǎu hó ki e hahā'o i te roa moni ono o he veve ana hápí te ta'ato'a nga poki, he me'e nei me'a ta'e tika, ana va'e e te nga poki i to raua hare hápí hai púa'i moni o te kete o to raua Matua, ana pe'é i tara moni paúró te Ava'e ana a'uha'u o ina. Ta'ato'a me'a nei he me'a ta'e tano ana hakare'e i te terenga va'e nga poki hai roa moni, hai huru o te raua Nohonga o hai huru Maramarama o to raua mahingo, he me'a nei he me'a kake-kake.

hápi hai tika e tahi no mai te Lei o te Subvenciones, ina ó mai te Lei General o te Hápi Nui máu, no atu hó te hátura 'enga o te Lei ki te hakaterenga Hápi Nui máu ko ía ko huru rahi ra terenga ta'ato'a, te ta'e vá'e-va'e enga tahanga he me'a tika ra'e mo te ta'ato'a hare hápi. Ki te rua roa ena, he me'a nu-nui mo ai hare hápi toko'a mo te nga poki o rote kona peho konú'i ana va'ai e te moni ana kore te rahira nga poki o ra nga kona, o páu rahi ro, te me'a tano he rango takora e te nga poki ta'e rahi hai hare hápi.

Tikanga o te Oranga nga Ví'e e to Raua haka maha-maha Hánau Tama

Ko te rahi máu, he me'a kake-kake i te Hánau tama enga hanga o te nga Ví'e, hó takora mo ta'e tupu te nga poki, mo kore e'ko titika te anga 'enga mau o te nga ví'e i rote raua vía ora. Te anga rahi kake nei e oho ena he ata rahi ka oho ena i te rahira kake-kake i te hora o te tupu Hánau "Tahanga" no e te poki i rote manava o te nga ví'e ta'e pa'ári, ana kí Hiva nei.

Te tikanga ora hakari nga ví'e o te roa o te pirínga ki te Tane, he mo haka tupu to raua nga poki he me'a Ahe ino ana ta'e háti'a ana i to raua mana'u, mo ta'e haka íte riva-riva ana i te nga rave'a topa i te tere hanga mo te nu'u i te ange riva-riva pehe'a te topa inga o te hakaterenga pirínga ki te tane, ana hanga o ta'e hanga e te nga ví'e i te haka poreko inga nga poki, i te hora o te ta'e hápa'o i to raua hora Hanau, ko te totová, ko te tiangi tahanga ki a raua, mai te nga kope hokorua era o raua, he takora mai te nga rave'a enga o te nga hare hápa'o i te oranga hakari o te nga ví'e i te hora tere i to raua Táú Hanau tama.

Te hakaterenga o te vaha o te tikanga ora nga Ví'e ki te tikanga ora tangata o te A'o, ko haka tika á i te rahira kupu tika o runga o te Pohe hanga o raua mo piri o ta'e piri ki te tane mo to raua oranga hakari, he takora mo haka poreko e te tama poki, pahe te hanga máu o raua mo haka poreko o ta'e haka poreko te poki i rote raua manava, he me'a nui nei arurua he me'a rongo tika mo te Estado; ka tahi, te hápa'o inga tapu o te poki i rote manava i te hora Hánau, mai te Tuki 'inga Karu i rote manava, i te pipi enga o te poki i rote manava, ko te hora poreko e ki te hora poreko o te poki mo nui-nui ka oho ena; te rua me'a i te hanga máu o te nga ví'e mo haka tupu te poki o mo haka kore i te Hanau tama enga, e te hanga o ta'e hanga te haka tupu poki, i te roa o te tikanga haka íte ki a raua, i te tano' inga o te nga rave'a mo hápa'o e to raua nga poki o ino ro ki to raua hakari i te haka Hanau te poki i rote manava, he mo tanonga i to raua huru pahe ví'e Pohe mo piri ki te tane.

I te hora hanga mo tó'o te poki mai rote manava mo haka kore, te tikanga nei ko Tú'u ána riro pahe tikanga máu o te nga ví'e, ko ía takora i muri te rahira rongo tika mo te nga Estado ta'ato'a, he haka takera ro atu nei.

I rote terenga Henua, te rahira o te nga poki poreko ora mai rote manava o te nga ví'e tanga, mai te 19 matahiti pé raro ku rehe ána mai te matahiti 2009 e te MINSAL ko mana'u á he ata rehe ro ai te nga tataku nei hakaíte e raua, ina ka'i tano pe to'u huru tahi a i te nga kona ta'ato'a o te Henua, peíra ana i te nga kona Nohonga ké o te ono ki te veve, ta'e pé to'u huru tahi ana. Te me'a nui i haka ké i te me'e nei he huru ono enga o te ngangata ki te nga nú'u veve era. He ata rahi i ai te Matua Vahine veve haka poreko, he

Tano ki te rahira nga kope he tiaki ena mo rava'a to raua ha 'ú'u, Oíra te me'a ápi nei, he kimi te ata haha'o te ngangata i rote hakaterenga nei, ki te nú'u era i te pe'é i to raua moni mo to raua nga anga taote era, he me'a nei he moni rahi máu era.

I te roa rave'a o te nga Ví'e ta'ato'a era mo haka tika ana i to raua anga tano pahe tangata, mo haka tere tano i to raua ara tika hanga o to raua Anga'hanga orange hakari vahine, he peíra ána i to raua orange haka tupu poki, he me'e rahi máu e te nga kupu i runga i te parau Vé'a o te ta'e anga riva ki te nga ví'e Hanau tama, nga ví'e haka tó'o poki, he takora i te hore haka pá'a ro ki te rahira nga ví'e tahanga, ina ka'i háti'a hía e raua, i te hore hanga haka poreko poki ki te nga ví'e tahanga, ko ía ko te tahi rahira me'a ino i runga o te nga Ví'e, he kí era "totová tahanga taote ki te nga ví'e". Ko te me'e nei kupu nei, ina ka'i Tá i runga o te nga kupu Lei i a Tire nei. E Tahi atu me'a nui o te Estado, he me'a oho tika ki te orange hakari tangata ki te nga nú'u he vari mai era mai haho, ko runga á te nga ví'e tupu he haka poreko poki, he to raua nga poki takora he noho i a Tire pahe Urumanu pa'erenga.

I te rave'a o te nga ví'e haka tó'o poki, e ko te nga Ví'e mamate i te ora poreko to raua poki era, a i hó no atu te ta'e rahi ro o te nga ví'e mamate ku rehe ana ka oho mai ena, e'ko kore te Tikanga máu o te Estado mo hápa'o i te rahira huru o te orange hakari tangata o te nga ví'e i tó'o poki mai rote manava, i te nga kona ina ka'i tano mo anga ra anga haka tó'o poki. Te nga Ví'e Pa'ári e te nga poki vahine tanga i haka tó'o era i to raua nga poki mai rote manava, i te nga kona taote kore, he me'a ino rahi mo raua ana, hó ki te mate ro ana e raua takora. Te horo ture rahi ana ki te nga ví'e haka tó'o poki mai rote manava, he me'a ta'e ápi mo te hare nui hápa'o engu orange tangata Publica, he haka takera atu i te ta'e tika máu ana o te rave'a haka tere o te Lei ki te tikanga ora o te nga ví'e o roto o raua hakari haka tupu poki, ana ai he tika tikanga máu o te nga ví'e na tere hai mana'u ana Lei nei, peíra he kí era i te kupu Rongo tika o te 2009. O te anga hanga tano tangata o te haka tó'o poki mai rote manava mo ta'e ha'aki ki te rua nu'u, pahe tikanga o te nga ví'e haka tó'o poki. Te rave'a ara nei o te nga ví'e he me'a kake-kake ino rahi mo te nga ví'e haka tó'o poki mai rote manava hai taote kore, he me'a ino nui mo te orange tika o te nga ví'e i oho era a te ara ta'e tano, he me'a hope'a nei mo anga i te medio mo haka kore hía e to raua nga poki.

Tikanga ora o te anga ngangata e te Máu hare Horo Hápa'o tangata anga

I roto i te estado Haka hápa'o tikanga tangata, pahe Estado Tire he me'a tumu máu i te Íte nga o te tikanga ora o te ngangata, he peíra ána i te haka anga tika o te rave'a mo hápa'o e te tere engu horo ture, he rarama mata u'i tika o te tikanga ora tangata anga. I te rave'a haka tere i te anga tangata, o te Lei 20.087 - i haka e'a ki te mata o te ngangata i te 3 o Enero o te 2006- i anga ai i roto i te hakaterenga hanga o te hápa'o hanga e te máu anga tangata, he me'a riva-riva mo te terenga o te hápa'o engu o te tikanga o te nga ví'e he tangata anga takora. I rahi ai i te matahiti mai te hora i anga i te Lei nei, te Hare INDH i hanga mo rara riva mai i te oho engu riva e te me'a ta'e tano o te terenga nei, mai te huru o te tikanga ora tangata.

HE HENUA MÁU E TO RAUA TIKANGA MO TE NGANGATA.

Tikanga ora tangata o te nú'una'a Matamúa; Henua e U'i enga ki te ngangata

I rote matahiti nei, he me'a haka'ou i te nga me'a Nui ino i te kona Nui o te Sur o te Henua, ki te nga kona o te ngangata e te kona o te Fisco 2, i rote ture nui roa o te ngangata Henua tumu ki te Estado, o te nú'una'a Mapuche. Ku mate ihi no i te ngangata José Quintriqueo 3, e te rua kope ko Víctor Manuel Mendoza Collío 4, ngangata arurua he comunero Mapuche, peíra ana ki te ino rahi hakari o te nga nu'u uru kahu muto'i, ko tahi i áti nui i to'ona mata, ko hahine ana mo keva mata i te hetu 'inga e tahi mamara "perdigones" 5 Pupuhi e te hángo, he haka veveri haka'ou i te haka tika inga hápi o te rave'a ara mo haka kore i te nga ture mai mu'a ana, i ta'e rava'a e te ara tika mo haka kore mo haka hope'a ra.

Te pahono o te Estado mo te nga rave'a, ina ka'i tika ana, ka'i tika mo te nga nu'u matamúa, peíra ána mo te nga nu'u haka anga tangata, ngangata haka oka kai, (mai te nui ki te iti), ki te tahi atu nu'una'a Mapuches takora, i takera mata ai i te me'a áti ino o te paenga ki te rua paenga, he terenga ta'e tika mo te ta'ato'a ngangata. He hanga tahi e tahi rave'a horou mo te nga ta'ato'a mo noho tahi hai Nohonga tika, mo íra ana toko'a he tano mo kimi te rave'a titika mo te terenga o te nú'una'a Mapuche ana oho ana tere i rote terenga o te Háu Tire, ko te nu'u Mapuche he ko te tahi atu Nú'una'a rahi o runga i te Henua nei. He rave'a ta'e iti mo rava'a mai te u'i enga o te korenga o te tere riva o te Nohonga, e te hakaterenga veve, e te hakaterenga konú'i rahi o te nú'u ngangata Henua tumu, e takora i te Hakaíte nga o raua pahe nú'una'a Henua o roto i te Henua Nui ko Tire. Te tika enga o te tikanga ora tangata o te nga piri'inga Henua rahi o haho, he haka tikera mai e tahi ana rave'a tano, mo haka tika e te ara tika.

I runga o te rarama nei e te hare INDH, he haka tano ai te terenga o te Estado ki te Nú'una'a Henua Tumu Matamúa o runga o te Hatu enga máu o te Henua noho raua. Te ó'o enga ki to raua Henua, te haka terenga máu o to raua kona, he te nga Henua ta'ato'a o raua mai múa ana, hai haka terenga Tahíto, hai ta'ato'a me'a ono o runga o raro toko'a, he haka útu'a inga mo te Estado ana haka tere i te terenga tika. Te hakaterenga nei ina ka'i ripó'u ana ki te tika máu, he tó'e no ana mo haka tika e te terenga o te Estado ki te Nú'una'a Henua Tumu.

2 Há'aura'a e tahi te tutu 'inga o te pere'o'a e ono, e te makini cargador frontal e tahi, i te po'a o te mahana 11 o Enero o te 2014, i te kona ko Los Nottos, i te roa o te háite nui 7 o te ara-nui ko S40, i te nga kona mai Carahue ki Nueva Imperial, i te paenga tai o te Araucanía (radio Bio-Bio, 2014). Te tahi me'a hape ino he tutu inga vera o te kona e tahi o te mahana 12 o Agosto o te 2014, ki te kona e tahi o te Fisco, ko te kona o te INIA (Kona kimi te nga rave'a mo haka riva te oka inga o te kai), i te kona o Carillanca, i te nga kona uta oka kai o te peho o te Cajón, kona hahine ki Vilcún, i te kona nui o te Araucanía (la Segunda, 2014).

3

Tumu, hó i to raua Nohonga haka tere hía,- i to raua Hóhónu haka tere varua, he me'e mo te ta'ato'a hakaterenga pahe, terenga Púre Atua, terenga Maramarama, he terenga huru máu o raua pahe tangata matamúa-. Te nga kupu Lei haka tere ki te hora nei e te hakaterenga o te nga hare nui hakatere o te nga Henua Ta'ato'a, ko ka'i riva ana ko ngé'o ana ko páu ana, i roto takora e te anga hanga pohe moni ta'e tano o te ngangata rahi i hó'o á to raua tino varua ki te moni (corrupción) i haka íte ai takora, he máu rima era i te hakaterenga hape o te terenga politika i haka tere ki te hora nei.

I te rua atu me'a, he ui 'enga ki te ngangata Henua tumu, hó ki he tikanga nei, He me'a nui-nui mo te ta'ato'a me'e mo oho riva-riva te rave'a tere o te Estado ki te ngangata Henua, pahe tikanga ora o raua i rote terenga tika. Ko te me'a nei, ko va'ai á e te Estado e rua ara mo haka tere riva-riva te tikanga haka tere o raua mo haka riva atu te ui 'enga ta'ato'a mo tere mo oho a múa (te tikanga o te Hare Nui hakatere Aro Mahuta, kupu i haka'o ai i rote Rongo nui N° 40 o te Ministerio del Medio Ambiente, ko ía ko te rongo Nui N° 66 o te Ministerio de desarrollo o te Nohonga Tangata mo haka tika i te tere hanga o te ui 'enga Nui ki te ngangata Henua, mo hátura e te nga kupu rahi o te Tapura Nui N° 169 o te OIT). Te hare INDH, mo haka púa'i e te haka úhu o te hakaterenga o te Estado i runga o te nga rave'a nei, ko tikera mata ána, he tó'e no á i te haka úhu iti a runga, mo ata rara riva-riva e te anga ananake-nake, he anga te ui 'enga ki te ngangata Henua tumu mo te ta'ato'a anga ana anga, ana oho ana haka titika ro.

Tikanga Ora tangata o te Aro Mahuta maitaki: Nga Kona O'one e te nga Hare Nui Hakatere Aro Mahuta.

Te terenga nei o te tikanga ora tangata ki te Aro Mahuta Maitaki mo noho, he me'a kú'i-kú'i mai muá ana mo te Hare INDH, he me'a kona ata púa'i te nga kona tokera'u O'one o te kona rahi noho tangata o te Henua nei. Te nga aro Mahuta ino O'one, ko haka ino á e te me'a rahi te fuente haka O'one; te áu ino o te kona nui anga Industrias, ahí tutu hai huka-huka, áu o te rahira pere'o'a, te nga ra'au pamu te nga kona oka kai, (ra'au mo haka tupu horou, ra'au Nitrogenado, he ra'au pamu mo tiangi manu ino), i rote rahira me'a ino Henua, he haka O'one te aro Mahuta. Ko máu rima ána e te tikanga o te ngangata paenga e tahi, he haka rake-rake e te tikanga o te nga kope o te rua paenga. Te me'a tikanga haka ino púa'i he te tikanga ora tangata o to'ona oranga maitaki mo te hakari'i tangata, he mo maí'u'i e te tangata e'ko oho ki ta'ana anga, he a'uha'u i te hore inga e te ra'au mo ora o'ona, he mo haka Jubila i a ía tahanga, kai tano hía e to'ona matahiti. Koía ko te tikanga ora hakari o te nga tanga he nga poki, peíra ana i te tikanga o te hápí mo te nga poki, vahine he tane takora.

Te kupu nui nei, Koía ko te u'i rarama mai te tikanga o nei ki te tikanga o haho o te A'o o te nga rave'a nei mo haka tano ki te me'a o Tire nei ki te me'a o te Puka Nui hakatere Henua, he takora e te terenga haka tere Lei, ko máu rima á "e rua kona áti nui o te O'one tokera'u". Ko te me'a ra'e te kona Nui Áti O'one o te "Hanga Nui o Quintero", i rote Kona Nui-Nui o Valparaíso (Región) , ku tapura á pahe kona áti O'one rahi era mai te matahiti 1992, ka'i tano hía ra me'a tapu, i oho i haka anga haka'ou i te rahira o te kona nui anga, me'a rahi kona ino haka O'one tokera'u e te aro Mahuta takora, i ata n

No atu te kí nui nei, i te Ava'e o Enero o te 2014, ko háti'a á te toru kona Nui-Nui Há'mani Morí (Termoeléctrica), ko haka ino era á e te tokera'u hangu-hangu e te ngangata ta'ato'a, ko te aro vaikava mo Hí te íka he mo rautú ino ro te me'a A'to'a o rote vaikava, he te me'a rahi rauhuru manu vaikava. Mo te hope'a i hakaré e te mana'u mo haka Tú'u e tahi Hare Nui horo ture o te me'a haka ino rautú o te Aro Mahuta, pahe rave'a ápi mo haka tano te terenga hápa'o aro Mahuta, mo horo te nga ture horo, mo te tikanga ora o te Aro Mahuta.

---

⁶ Koía ko te nga kupu o te tikanga hápa'o aro mahuta mo te Nohonga maitaki o te ngangata, he te nga rarama nui o te nga matahiti 2011 e te 2012 toko'a, te hare nui INDH, ko anga era á i te Aveí'e (mapa) o te nga kona áti o'one ino rahi haka ture ngangata o te Nohonga o Tire, 97 kona i ture Nui i horo Nui ai e te ngangata noho kona, mai Enero o te 2010 ki Junio o te 2012. I topa ai mo rara mata ora takora te nga rarama nui i anga i Tá ai e te Umanga rara hape o te aro mahuta, i anga i te nga kona o Puchuncaví-Quintero-La Greda (14 o Septiembre o te 2011), i Freirina toko'a, o te Kona Nui o Atacama (31 o Mayo e ko te 01 o Junio o te 2012).

ÁHE RAHIRA INO TE TAPARAHI TANGATA, O TE TIKANGA ORA TANGATA (1973-1990) T'A'E HA'AKI HÍA, KI TE NGÁ PUKA NÁ'A E TE NGÁ TAPARAHI, MO O'O KI TE TERENGA HAKA TERE LEI.

Te nga horo ture i horo i ture ai e nga Maori haka tere Lei, i runga o te Ahe rahi e te taparahi tangata i rote nga Táu o hakatere Kino Va'e Háu, he me'a oho a múa, he takera mata no, hoki ina ka'i oti i te haka tanonga o te Estado mo ata rara, mo haka tika e te terenga hape mai te unu mai te unu, mai te vere mai te vere, mo haka maeha mai i te nga taparahi ino ta'ato'a. ka tahi me'a hape o te rahi nei he ta'e Tú'u ki te me'a íte rahi o ra nga matahiti i ná'a mai ena e te ngangata o te me'a papa'i, ana ai ro era, o te nga me'a ino rahi taparahi ta'ata i anga i ra nga matahiti. I rote matahiti 2014, ko hóhóra á ki te mata tangata e te hare INDH, ki te tahi nga kona anga hápa'o tikanga ora tangata, o te Ruru Puka o te hakaterenga o te kona Nui era Ko te Colonia Dignidad, i á'aru ai i máu rima ai i te kimi ingas o te me'a ta'ato'a ino o hú kona, i rote naga nui-nui i anga e v te Maori haka tere Lei era Ko Jorge Zepeda, he Maori Honu'i o te Hare Nui haka Rura-Rura Lei o Santiago, i hápa'o ai e Iva matahiti, mai te mata ké tangata.

Te nga Umanga o te kimi parautí'a, ko haka takera mai e te Ruru máu o te me'a ino i rava'a ai, he tó'e no te anga mo rara, te rahira nui o te taparahi ta'ata ino kino ki te ngangata i te nga Táu mai te matahiti 1973, mai Septiembre, ki a Marzo o te matahiti 1990. I rote rahi kupu o te Ruru, he takera Híti mai, i te rahira huru haka tere ena o ra hakaterenga, me'a ké, he me'a ké i te rahira terenga ki te íte parautí'a máu. Mo me'e peíra e'ko tano e tahi terenga mo hápa'o te Tikanga Ora Tangata e tahi no, he máu rima ai i te rahi ra hape o te hakatere, ina ka'i tano ki te ara e tahi no mo te ta'ato'a ngangata, mo te tika he mo te tano, he mo ta'e haka topa-topa ké o te terenga Lei.

I te ta'e tano e te oho engá ki te haka takera mata tangata o te íte engá ta'ato'a o runga o te taparahi engá i te tikanga ora tangata o ra nga matahiti, he kore e te Ruru Puka e tahi no o te Estado. Te roa o te terenga o te kona hápa'o Ruru, he me tú 'ai (mai te matahiti 1929), takora he me'a Ruru rahi ena, he me'a ina ka'i hápa'o riva-riva e te apapa hanga, i te hú'e hanga, ko te me'a era ina ka'i riva mo rara i te kupu e tahi i rote rahira Kaka, he ina ka'i hú'e ina ka'i hápa'o riva-riva o te nga tá'oa nei Ruru. He hanga máu no rava'a e te rave'a tano mo hápa'o e te nga Ruru i rote hare Hápa'o Ruru, he ka hú'e roa ai hai titika, mo haka tika te kimi inga maeha o te nga kupu, mo kimi te parautí'a ana oho a múa mo te tika tikanga o te hápa'o tikanga ora tangata, he mo haka kore e te ta'e a'uha'u e te me'a ino kino ki te ngangata.